

KORDÉ ZOLTÁN

Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál*

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány speciálisnak mondható nézőpontból közelít a 9–10. századi magyarság sokat kutatott történetéhez. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például, hogy ekkoriban az egyes emberek milyen körülmények között és milyen okból sajátítottak el idegen nyelvet/nyelveket, illetve hogy a nyelvismeret birtokában változott-e az egyén sorsa, társadalmi helyzete; ha igen, akkor hogyan, milyen irányban. Mindezzel összefüggésben fölmerül az is, hogy önálló foglalatosságnak számított-e a nyelvismeret „hivatásos” használata, a tolmácsolás. Hogyan ítélték meg a nyelvtudást a kortársak, ma úgy mondanánk, volt-e társadalmi presztízse? A témakör tehát több tudományág, a művelődés-, nyelv- és diplomáciatörténet, bizonyos vonatkozásban pedig a szakképzéstörténet határterületén helyezkedik el, joggal mondható tehát kiterjedtnek és összetettnek. Mindezt bonyolítja az is, hogy e korszak vonatkozásában számos vitatéma merül fel. Ezekre a problémákra a helyhiány miatt, és mivel témánkat nem érintik közvetlenül, nem térünk ki. Az érdeklődők figyelmét néhány olyan munkára hívjuk fel, amelyek részletesen tárgyalják a 9–10. század történetét és bőséges szakirodalmi tájékoztatót is nyújtanak.¹ Természetesen a kútfők közül is a szempontunkból fontos és felhasználható adatokat tartalmazóakat idézzük, az érdemi vagy többletinformációt nem nyújtó források aprólékos felsorolásától szükségszerűen eltekinttünk.

Közismert, hogy minden régi kor esetében súlyos hibákhoz vezethet a különféle fogalmak ma használatos értelmének a múltba való automatikus visszavetítése. Különösképpen igaz ez a témánk szempontjából alapvető szerepet játszó *nyelvtanulás*, *idegennyelv-tudás*, *tolmács*, „*szakma*”, „*foglalkozás*” stb. fogalmaink, illetve az azokat jelölő szavaink esetében. Ezek anakronizmustól mentes használatához elkerülhetetlen annak tisztázása, hogy a mai *idegen nyelv* kifejezés mögötti tartalmat miként értelmezték az általunk vizsgált kor-

* A tanulmány elkészítéséhez az „NFA KA 5/2014. számú támogatási szerződés – szakképzési és felnőttképzési kutatások támogatása” szerződés keretén belül végzett kutatások is hozzájárultak.

¹ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.; Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged, 2011.; Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged, 2015.

ban. Ezt nem csak az azóta eltelt nagy idő, hanem az ezalatt lejátszódott alapvető kulturális, politikai, társadalmi stb. változások is szükségszerűvé teszik.

A magyarság olyan steppei környezetből érkezett a Kárpát-medencébe, amelyben jobbára idegen nyelvű (török, iráni stb.) népek vették körül. A szomszédságon túlmenően a nem magyar nyelvű népekkel való érintkezés szorosabb formát is öltött: forrásaink igazolják, hogy időnként nagyobb létszámú népcsoportok, néptöredékek csatlakoztak a magyar törzsekhez. Ezt követően az újonnan érkezettek részeivé váltak az őket befogadó népalakulatnak. Más esetben nemzetségek vagy kisebb csoportok költöztek be s vegyültek el a magyarokkal. Ez a sokoldalú, intenzív érintkezés az idegen népekkel komoly és különféle nyelvi hatást eredményezett, ami esetenként fölvetette a nyelvcserre lehetőségét is.² Jogos tehát a kérdés, hogy létezett-e az a jellegű magyar nyelv →← idegen nyelv szembenállás, illetve megkülönböztetés, ami manapság természetesnek tűnik számunkra. Annyit feltételezhetünk, hogy egy olyan társadalomban, ahol a népalakulat számottevő része és a környezet nem magyar nyelvű volt, s ahol a kétnyelvűség inkább számított megszokottnak, mintsem különlegesnek, eleve nem lehetett olyan éles a megkülönböztetés, mint a mai (a modern nemzetfogalom által is befolyásolt) felfogásunkban. Szerencsére nem vagyunk csupán feltevésekre utalva, mert van egy olyan forrásunk, amelyiknek a segítségével megalapozott választ tudunk adni a kérdésre. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (913–959) latin címmel hivatkozott, de görög nyelvű munkája, a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról – közkeletű rövidítéssel: DAI) részletes leírás ad a 9–10. századi magyar történelem számos eseményéről. Ennek során beszámol arról is, hogy „a kazárok nemzetségéből” való kabarok fellázdak a kormányzatuk ellen, de vereséget szenvedtek, s a türköknek nevezett magyarokhoz csatlakoztak. „Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”³ Mellőzve most a kabar csatlakozással kapcsolatosan felmerülő problémákat, bennünket csak a kérdésünkre vonatkozó tanulságok érdekelnek. Eszerint a kazár (azaz törökös) nyelvet beszélő, a honfoglalás előtt néhány évtizeddel a magyarokhoz csatlakozott kabarok megtanulták a magyar nyelvet. A 10. század közepén, amikor a császár munkája készült, egyformán beszélték saját nyelvüket és a magyart, azaz kétnyelvűek voltak, ami általános felfogás szerint a nyelvcserre „előszobája.” Hogy ez végül valóban bekövetkezett, azt az is bizonyítja, hogy a későbbiekben – egy-két emlékezetfoszlánytól eltekintve – nincsen hírünk a kabarokról. Minden bizonnyal beolvadtak a magyarságba, s ezzel együtt nyelvi különállásuk is megszűnt. (A forrás azon megjegyzésére, miszerint a kabarok a türköket /magyarokat/ is megtanították a saját nyelvükre, a későbbiekben még visszatérünk, annyit azonban már most jelezni szeretnénk, hogy ezt nem lehet szó szerint elfogadni.)⁴ Mindez azt jelenti, hogy a 9–10. századi magyarság határozottan különbséget tett a saját és az idegenek által beszélt másik nyelv között, tisztában volt a nyelvek elsajátításának a jelenségével és ismerte a kétnyelvűség állapotát is. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a kora-

² A kérdéskör szerteágazó, egymással is vitázó szakirodalmából egy olyan átfogó munkára utalunk, amely jó kiindulópontként szolgálhat a további tájékozódáshoz. Györffy György (főszerk.): *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel*. III. Budapest, 1997.

³ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 46.

⁴ Bíborbanszületett Konstantin e megjegyzésének különféle értelmezésére: Sándor Klára: *A magyar-török kétnyelvűség és ami körülötte van*. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Pozsony, 1998. 11–12.

beli magyarságnál – a fentebb már említett eltérő körülményeket is figyelembe véve – létezett a magyar nyelv →← idegen nyelv megkülönböztetés és az ebből fakadó egyéb jelenségek is. Mégpedig a *lényegét illetően* abban az értelemben, ami számunkra is ismerős. Nem esünk tehát az anakronizmus vétségébe, amikor e korszak vonatkozásában a fentebb már említett, idegennyelv-ismerettel kapcsolatos fogalmakat használjuk, és ezzel összefüggő vizsgálatot kívánunk elvégezni. Ez utóbbi során elsőként a török jövevényszavakból levonható következtetésekre fordítjuk a figyelmünket.

2. A török jövevényszavak tanulsága

Mint említettük, a honfoglalást megelőzően steppei környezetben a magyarság első sorban török nyelvű népek között élt, nem egyszer szoros kapcsolatba is került velük. Ennek az egyik következménye egy fontos, sokoldalú, hosszan tartó nyelvi érintkezés volt. A nyelvtudomány több szakaszra osztja e nyelvi érintkezés történetét. Ebből a hagyományos felosztás szerinti második szakasz (5–9. század) volt a legintenzívebb, amikor is a kutatás több százra teszi a török nyelvekből átvett szavak számát.⁵ A honfoglalás előtti török jövevényszavak nagy száma és jelentősége arra indított néhány 19–20. századi kutatót (Vámbéry Ármin, Zichy István, Halasi-Kun Tibor), hogy ezeket egy nyelvcsere emlékeinek tartsa. A nyelvcsere egy olyan török vezető réteg ment volna keresztül, amelyik magasabb kultúrájának és katonai erejének köszönhetően rátelepedett egy ugor népcsoportra, és azt a saját mintájára szervezte meg, eközben azonban nyelviileg asszimilálódott. Ezt a nyelvcsere-elméletet a mai kutatás nem tartja valószínűnek,⁶ ennek a fordítottja azonban nagyon is elképzelhető, legalábbis annyiban, hogy a magyarság érkezett el a nyelvvesztés, illetve a nyelvcsere közelébe. Hogy ez végül is nem történt meg, azt tudjuk, és a miértre is sejtjük a választ. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében telepedve kiszakadt a törökös környezetből, így az ilyen irányú nyelvi hatás, ha nem is szűnt meg teljesen, de jócskán megfogyatkozott.

A honfoglalás előtti török jövevényszavak jól példázzák azt, hogy a magyarság olyan ismeretekre tett szert ekkoriban, amelyeket a kereszténység felvételét és az államiság kialakulását követően is tudott hasznosítani, illetve továbbfejleszteni. A török szavak az élet szinte minden területét felölelik: kiterjednek a politikai, társadalmi struktúrára, katonai szervezetre, mesterségekre, foglalkozásokra és a kultúrára. Mellőzve most az átvétel pontos időpontja, valamint a csuvasos vagy köztörök átvétel körül forgó vitákat, a mondanivalónk szempontjából fontos részletekre koncentrálnunk.

Mindenekelőtt a legkézenfekvőbb szóval, a *tolmáccsal* érdemes vizsgálódásunkat kezdeni. Bár az átvétel időpontjáról és az átadó nyelvről eltérnek a nézetek,⁷ az nem lehet vé-

⁵ A török jövevényszavakra ld. még: Gombocz Zoltán: *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. Budapest, 1908.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1963.; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.; Róna-Tas András: *Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre*. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 1997. 49–60.; Sándor: *A magyar–török kényelvűség*.

⁶ Sándor Klára: *Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. Vámbéry mint nyelvész*. Iskolakultúra, 24. (2014/2. sz.) 81–85.

⁷ Bárczi Géza és mások honfoglalás előtti jövevényszónak tartják: Bárczi: *A magyar nyelv életrajza*, 47., míg Ligeti Lajos szerint kun átvételről van szó: Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 261.

letlen, hogy éppen egy török kölcsönszóval jelölte a magyar az idegen nyelveket beszélők között közvetítő személyt. A magyar anyanyelvűek számára a leggyakoribb idegen nyelv, amellyel találkoztak, valamelyik török nyelv volt, így szinte törvénytörő, hogy innen vett kifejezést használtak a fordításra, illetve az azt végző ember megnevezésére. Hogy ezt a tevékenységet mennyire tekintették foglalkozásnak, esetleg mesterségnek, erre a későbbiekben próbálunk majd árnyaltabb választ adni.

Továbbra is a török jövevényszavaknál maradva a mesterségekkel és foglalkozásokkal (például kereskedelem) kapcsolatos adatokra térünk át. Arra nincs mód, sem szükség, hogy mindegyiket részletesen felsoroljuk (ezt a hivatkozott szakkönyvek általában megteszik), inkább csak néhányat említünk meg. Török eredetű például az *ács*, *szűcs*, *szatócs*, *bársony*, *gyöngy* szavunk, de a foglalkozásokhoz, illetve a mesterségekhez kapcsolódik a *bér* vagy az *olló* is. Számos kifejezés került át a magyar nyelvbe a földművelés köréből is. Ilyenek például a *szőlő*, *bor*, *seprő* és *szűr* (ige) szavak. Ezek világosan utalnak arra, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt is ismerte a szőlőművelést és a borkészítést – legalábbis annak a kazár birodalomban és a szomszédos területeken alkalmazott, a vadszőlőhöz kötődő módját. Új hazájában megtelepedve azután a Dunántúlon továbbélő borászat révén ismereteit továbbfejlesztette, ugyanakkor a magával hozott szakszavait megőrizte.⁸ Mindezek a példák is bizonyítják, hogy a magyarság a török kapcsolatok hatására olyan új mesterségekkel, foglalkozásokkal ismerkedett meg, amelyeket korábban egyáltalán nem, vagy csak alacsonyabb szinten ismert. További – és témánkkal szorosan összefüggő – kérdés, hogy e szavak átvételére hogyan, milyen módon került sor. Elvileg ez többféleképpen is történhetett. Mint láttuk, azokat az elméleteket, amelyek egy hajdani török vezetőréteg nyelvcsereje utáni maradványoknak tartják a jövevényszavakat, a nyelvtudomány nem támogatja. Fölmerültek a kutatásban olyan magyarázatok is, amelyek a magyarságba beolvadt török népek (mint például a kabarok), illetve az általuk beszélt nyelvek szubsztrátum hatásának tudták be a kölcsönszavakat.⁹ Az általános nyelvészet felismerése szerint azonban a szubsztrátum hatás „elsősorban a hangtanban és a szintaxisban érvényesül, sőt előfordulhat, hogy az alaktant is inkább érinti, mint a szókészletet”. Ennek megfelelően „a magyarságba olvadt kabarok – és más népek – nyelvi örökségét» sem elsősorban a szókészletben, hanem ismételtelen a nyelvtanban kell keresnünk”.¹⁰ A szubsztrátum hatással tehát – ha nem is hagyhatjuk figyelmen kívül – nem lehet a honfoglalás előtti török jövevényszavak nyelvünkbe kerülésére magyarázatot adni. Úgy tűnik, hogy e magyarázatot a szűkebb értelemben vett *szókölcsonzés* keretében kell keresni. Ennek során – eltérően a szubsztrátum hatástól – nem tűnik el az átadó nyelv, csak az átvevő módosul. A nemzetközi szakirodalom a módosulás mértékétől függő ötfokozatú kölcsonzési skálát állított fel. Ezen az első fokozatot az „egyszerű” szókölcsonzés jelenti, amely nem jár egyéb nyelvtani átvétellel. Az utóbbi a második fokozattól kezdődően jelenik meg, egyre erősödő mértékben. Az ötödik, vagyis „erős kölcsonzés pedig a tipológiai jelleg átalakulását, a fonológiai és morfológiai szabályok csaknem teljes megváltozását is jelentheti”. A török jövevényszavak esetében az összes tényezőt figyelembe véve a kölcsonzés erősségét a skála harmadik-negyedik fokozatára lehet tenni, ami azt

⁸ Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai*, 293–294. A korábbi szakirodalom felsorolásával: Gulyás László Szabolcs: *A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információitörténeti vizsgálatának lehetőségei*. Aetas, 27. (2012/4. sz.) 157–158. (9. sz. jegyzet)

⁹ Az idevágó, eltérő nézetek összefoglalása: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 338–341.

¹⁰ Sándor: *A magyar–török két nyelvűség*, 15.

jelent, hogy az „egyszerű” kölcsönzésnél jóval mélyrehatóbb, sok következménnyel járó folyamatról van szó.¹¹ Az általános nyelvészet megállapítása az is, hogy „*a nyelvi kölcsönzéshez a beszélőközösség vonatkozásában valamilyen fokú és mértékű kétnyelvűsége van szükség*”.¹² A magyarság tehát a kétnyelvűség révén tett szert a honfoglalás előtti török jövevényszavakra (vagy azok nagyobb részére). A magyar–török kétnyelvűség intenzitásáról és idejéről eltérőek a nézetek; bármekkora is becsüljük azonban a mértékét, azt a szintet sohasem érte el, hogy a magyarok részéről nyelvcsere kerüljön sor. Legkésőbb a honfoglalástól kezdve pedig – mint már utaltunk rá – megkezdődött a visszaszorulása, majd pedig teljesen eltűnt.¹³ Fentebb már idéztük Bíborbanszületett Konstantin császár híradását, miszerint a kabarok „*a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a törköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a törökök másik nyelvét is*”. Szücs Jenő ezzel kapcsolatban annak a nézetének adott hangot, hogy „*a kazárok nyelve*» éppen nem valami közelmúltban elsajátított idióma volt, hanem sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa”. Vagyis a magyarok körében alkalmasint még a 10. század közepén is fellelhető (igaz, visszaszorulóban levő) kétnyelvűség egy hosszú, több szakaszból álló folyamat eredménye volt, amelynek a kezdetei összemosódtak (alaptalanul) a kabarokkal. Fontos rámutatni még Szücs Jenő – szintén e híradásból levont – következtetésére, miszerint „*a normatív nyelvi állapot az volt, hogy a hét [magyar – K. Z.] törzs népe magyarul beszélt*”.¹⁴ Mindez megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy a korabeli magyarok világosan látták a különbséget a „saját” és az idegen nyelv között, s a népesség egy részének a kétnyelvűsége ellenére sem tévesztették szem elől, hogy melyik a „fő” nyelv.

Összefoglalván tehát a török jövevényszavakról elmondottakat, első tanulságként azt emeljük ki, hogy a kölcsönzések vizsgálata megerősíti tanulmányunk kiindulópontját, nevezetesen, hogy a 9–10. századi magyarság vonatkozásában jogosan és – bizonyos határok között – anakronizmustól mentesen használhatjuk az *idegen nyelv*, illetve az ehhez kapcsolódó kifejezéseket, fogalmakat, mint például *idegennyelv-tudás* vagy *tolmács*. Az utóbbit illetően fentebb már jeleztük, hogy a tanulmány további részében sorra kerülő vizsgálatoktól remélünk választ kapni arra a kérdésre, hogy mennyiben tekinthető ekkoriban szakmának vagy foglalkozásnak a tolmácsolás. Ami az idegennyelv-ismeret megszerzésének körülményeit, okait firtató vizsgálatainkat illeti, ezekből az szűrhető le, hogy a honfoglalás előtti kölcsönzések többsége a kétnyelvűség révén került a magyar nyelvbe. Ez a kétnyelvűség huzamosabb időn keresztül, de váltakozó intenzitással állt fenn, úgy azonban,

¹¹ Uo. 12–13.

¹² Uo. 7. A török nyelvűség kérdéséről összefoglaló jelleggel ld. még: Sándor Klára: *Beszéltek-e törökül is a honfoglalók?* Rubicon, 27. (2016/7. sz.) 94–95.

¹³ Ezen a ponton érdemes rámutatni arra, hogy a kétnyelvűség nem feltétlenül jelent anyanyelvi szintű nyelvhasználatot. Azok is a kétnyelvűek körébe tarthatnak, akik közepes vagy csak gyenge nyelvismerettel rendelkeznek. „*A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társadalmi körülményekre, s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotra vonatkozó fogalom. A kétnyelvű nyelvhasználatra jellemző jelenségek a nyelvtudás szintjétől függetlenül megjelennek, bár mennyiségük és erősségük természetesen változik a nyelvismeret és a nyelvhasználat mértéke függvényében.*” (Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest, 2011. 271.) Ez tehát azt jelenti, hogy amikor a magyarság kétnyelvűségéről beszélünk, akkor nyelvileg nagyon eltérő szinten álló csoportokra kell gondolnunk, s ezek a csoportok bizonyára nem foglalták magukba a lakosság egészét.

¹⁴ Szücs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1992. 289.

hogy a magyarnak, mint „fő” vagy Szűcs Jenő kifejezését használva „normatív” jellege nem szűnt meg. Mindez nyilván összefügg azzal, amire már utaltunk, hogy a kétnyelvűség a népességnek csak egy részére terjedt ki, s nem vált teljes körűvé. Az idegen nyelv elsajátításának okait részben már érintettük: ebben két tényező játszott főszerepet. Az egyik az a körülmény, hogy a magyarság hosszú időn keresztül török népek szomszédságában, illetve körében élt, ami intenzív érintkezéshez vezetett. Ez az érintkezés azonban nem azonos szinten álló felek között zajlott le. A török hatás az élet szinte egész területére kiterjedt: a politikai és a katonai szervezettől a gazdaságon keresztül a kultúráig átalakította a magyarság berendezkedését, amely külső megjelenésében is szomszédjaihoz vált hasonlónak. És ezen a ponton kapcsolódunk ahhoz a kérdésünkhöz, amely arra vonatkozott, hogy az idegennyelv-ismeretnek volt-e társadalmi presztízse ebben a korban. A magasabb kultúrát közvetítő nyelvnek általában magasabb a presztízse is.¹⁵ Hogy ez a presztízsz ekkoriban társadalmi szinten mutatkozott meg, nem pedig egyénileg, elszórtan, azt éppen a kétnyelvűség bizonyítja, vagyis az, hogy a lakosság egy része magas (vagy éppen alacsony) szinten beszélt az idegen nyelvet, azaz valamelyik török nyelvet vagy nyelvjárást.¹⁶ Ennek elsajátításában pedig a presztízsz-szemponthoz is jelentős szerepük volt. Mindehhez még egyetlen megjegyzést szeretnénk fűzni: a honfoglalás előtti török kölcsönzések kapcsán elmondhatjuk, hogy az új szakmai ismeretek idegennyelv-tudás általi elsajátításának klasszikus példájával van dolgunk.¹⁷ Kutatási szempontjaink közül most utolsónak az idegennyelv-tudás egyénre gyakorolt hatásával foglalkozunk. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy ebben az esetben e témakörrel ismereteink és a forrásanyag sajátosságai miatt csak az általánosság szintjén és föltevésekre utalva tudunk nyilatkozni. Az elég egyértelműnek látszik, hogy az új ismeretek átvételével együtt járó nagyarányú változások a társadalom egészét, vagyis a népesség nagy többségét egyénileg is érintették. Az ő helyzetük megváltozott, hogy miként és mennyire, azt leginkább csak találgathatjuk. Azt is csak a feltevés szintjén fogalmazhatjuk meg, hogy akik megfelelő nyelvismerettel rendelkeztek, azok profitálhattak elsőként az új ismeretekből. Valószínű, hogy miután ezek az ismeretek széles

¹⁵ Sándor: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, 273–274.

¹⁶ Gugán Katalin Sándor Klára felfogásának a bírálatán keresztül lényegében arra tett kísérletet, hogy megkérdőjelezze a honfoglalás előtti magyarság kétnyelvűségét. Vizsgálataiból leszűrte következtetései azonban oly mértékben ellentmondásosak, hogy inkább erősítik a kétnyelvűség feltételezését, mintsem cáfolnák azt. Az összegzésben azt írja, hogy a „rendelkezésre álló bizonyítékok nem tűnnek elegendőnek ahhoz, hogy az ősmagyar esetében közepes vagy erős strukturális hatással kelljen számolni az ótörök nyelvek felől, és ennek alapján kiterjedt, hosszú ideig tartó kétnyelvűséget lehessen feltételezni”. Rögtön ezt követően azonban már úgy fogalmaz, hogy „az ősmagyar beszélőközösség tagjai között (...) biztosan voltak (...) kétnyelvűek, és mivel egy beszélőközösség attól még tekinthető kétnyelvűnek, hogy nem minden egyes tagja kétnyelvű (...), voltaképpen nem is lehet cáfolni azt a megállapítást, hogy az etelközi magyarság kétnyelvű volt”. (Gugán Katalin: *A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann-féle kölcsönzési skála tükrében*. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba, 2013. 224.) A szerző maga is elismeri az etelközi kétnyelvűség meglétét. Ez viszont azt jelenti, hogy az etelköz előtti időszak vonatkozásában méginkább számolnunk kell evvel a jelenséggel, márcsak a Kazár Birodalom közelsége és a törökös nyelvi környezetbe való mélyebb beágyazódás miatt is. A dolgozat megállapításai tehát se pro, se kontra nem befolyásolják fejtegetéseink értékét.

¹⁷ A török nyelvűség kérdéséről összefoglaló jelleggel ld. még: Sándor Klára: *Beszéltek-e törökül is a honfoglalók?* Rubicon, 27. (2016/7. sz.) 94–95.

körben elterjedtek, e különbség megszűnt. Konkrét, személyes példákkal azonban ezt nem tudjuk bizonyítani. A tanulmány további részében azonban reményeink szerint egyebek mellett erre is mód nyílik.

3. A bizánci diplomáciai kapcsolatok

Az alábbiakban az idegennyelv-ismeret egyik speciális területével, a diplomáciai életben használatos tolmácsolással foglalkozunk. Korszakunkon belül e kérdéskör tanulmányozására jó lehetőséget kínálnak azok a bizánci források, amelyek a honfoglalástól a 10. század közepéig terjedő időszak történéseibe engednek betekintést.

A magyar törzsszövetségben kazár kezdeményezésre és mintára alakult ki a kettős fejedelemségnek is nevezett rendszer, amelynek élén a szakrális tiszteletben részesülő fejedelem, a *künde* vagy *kende* állt, míg a katonai ügyek és a külpolitika irányítása a *gyula* feladatköre volt.¹⁸ E fejleményeket követően a törzsszövetség kiszakadt a kazár birodalom fennhatósága alól, nagyjából a kabarok csatlakozásával egy időben, és az *Etelköz*nek nevezett szállásterületen telepedett meg. Erre legvalószínűbb feltételezés szerint a 9. század közepén került sor.¹⁹ Ettől kezdve a magyarok mellett, hogy önálló hatalmi tényezőként léptek fel a kelet-európai steppen, földrajzilag is közelebb kerültek a Bizánci Birodalomhoz, valamint a Kárpát-medence egyes részeit fennhatósága alatt tartó Keleti Frank és a Morva Birodalomhoz. Meglehetősen aktív külpolitikájuknak a hadjáratok mellett szerves részét képezték a diplomáciai kapcsolatok, a környező hatalmakkal folytatott magas szintű tárgyalások. Ezekről az említett bizánci források több, igaz, szűkszavú, de témánk szempontjából mégiscsak hasznosítható adatot őriztek meg.²⁰

A honfoglalás előzményeihez tartozó bolgár–magyar háború kirobbanása kapcsán az egyik forrás (*György barát krónikájának folytatása*) elbeszéli, hogy VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) a magyarokat (a bizánciak szerint a *türköket*) kívánta fölbérelni a bolgárok elleni hadjáratra. A császár „*elküldte a Sklerosnak [kemény] nevezett Niketast hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékokat a türköknek, és készítse őket harcra Symeon [a bolgár uralkodó – K. Z.] ellen. Niketas elment, találkozott azok fejeivel, Árpáddal és Kusanésszal, és miután megállapodtak egymással a támadást illetően, és kezeseket is kapott, visszaszállt a császárhoz.*”²¹ Niketas Skleros előkelő bizánci nemes család tagja, a császári flotta főparancsnoka volt. Magyar részről viszont egyenesen a törzsszövetség legmagasabb szintű vezetői voltak a tárgyalópartnerei. Árpád a szakrális főfejedelem, a *künde*, míg Kurszán a katonai fővezér, a *gyula* méltóságát viselte.²² Erősen kérdéses, hogy a

¹⁸ A szakrális kettős fejedelmi rendszerről: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994. (továbbiakban: KMTL) 614–615. (A vonatkozó szócikk Márton Alfréd munkája). Átfogó jelleggel: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 166. skk., 293–298.

¹⁹ A kabar csatlakozás időpontjával kapcsolatos feltevésekről: Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 318–321.

²⁰ A bizánci diplomáciával foglalkozó számos munka közül most csak kettőt emelünk ki: Louis Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003.; Jonathan Shepard – Simon Franklin: *A bizánci diplomácia*. Budapest, 2006.

²¹ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 59.

²² Niketas Skelosról: Kristó Gyula (főszerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKÍF) 147. 448. sz. jegyzet. Árpád és

tárgyalófelek milyen nyelven érintkeztek egymással. A magyar–török kétnyelvűségről fentebb elmondottak értelmében nem szabad elzárkóznunk attól a lehetőségtől, hogy közvetítőként a magyarok egy része, alkalmasint a vezetők által is ismert valamelyik török nyelv szolgált. Ebben az esetben magyar részről talán még tolmácsra sem volt szükség.²³ Akárhogyan is folyt azonban a tárgyalás, fordító(k)ra mindenképpen szükség volt. Ezeknek a kiléte megint csak fogas kérdés. Biztos adatok híján ismételtelen feltételezésekre, illetve analógiára vagyunk utalva. A bizánci udvarnak rendelkezésére álltak olyan tolmácsok, akik megfelelő szinten beszéltek a környező népek nyelvét, így valószínűleg a magyart is.²⁴ Föltételezhetően magyar részről is voltak olyanok, akik jártasak voltak a görög nyelvben. Ezen a ponton föltevések mellett párhuzamra is támaszkodhatunk. Priskos rhétor töredékesen fennmaradt feljegyzéseiről van szó. A szerző ezekben fontos információkat örökített meg a 449. évi kelet-római–hun követjárásokról, sőt tagja volt az Attilához küldött követségnek és személyesen is találkozott a hun nagykirállyal. Igaz, ezek az események négy és fél évszázaddal korábban játszódtak le az általunk tárgyaltaknál, s a hun birodalmat nem lehet azonos szintre helyezni a magyar törzsszövetséggel, a helyzet hasonlósága folytán azonban az eltérések nem olyan mérvűek, hogy kockáztatnák a szempontunkból lényeges következtetések helyességét. A tárgyalásokban fontos szerepet játszott „a tolmács *Vigilas*”, akinek a személyéről ugyan nagyon keveset tudunk,²⁵ Priskos rhétor beszámolójából azonban egyértelműen kiderül, hogy nemcsak fordított, de részt vett a politikai fondorlatokban, cselszövésekben, valamint tagja volt a korábbi követségeknek is. Rajta kívül több más személy is akadt, akik a tolmácsolásban részt vettek, ha erre szükség volt. Eltekintve egyelőre a tolmácsokkal kapcsolatos egyéb megfontolások taglalásától, annyit megállapíthatunk, hogy a „hivatásos” tolmácsnak tekinthető *Vigilas* mellett mindkét oldalon voltak olyanok, aki e feladatoknak eleget tudtak tenni. Így lehetett ez a magyar–bizánci találkozó alkalmával is. Niketasnak bizonyára volt legalább egy olyan tolmácsa, aki gyakorlott fordító lehetett, s a magyar vezetők rendelkezésére is állhattak olyan emberek, akiknek hasznát tudták venni az ilyen eseményekkor. Ők voltak azok, akiknek a közreműködése révén sikerült tető alá hozni az egyezséget, amelyről akkor talán még senki sem sejtette, hogy milyen messzire menő hatással lesz majd a magyarság további történetére.

Az ilyen magas szintű találkozók a honfoglalást követően sem mentek ritkaságszámba a „türk” előkelők és a bizánci vezetés között. Jó példa erre az a követjárás, amelyről szintén Bórbanszületett Konstantin tesz említést, s amelynek vitatott időpontját a kutatás a 920-as évek végére vagy az azt követő időszakra teszi. „*Amikor egyszer Gabriel klerikust a császár parancsából elküldték a türkökhöz, és az azt mondta nekik, hogy »a császár üzeni:*

Kurszán méltóságáról sok vita folyt a kutatásban (az utóbbinak még az eredeti névalakjáról sincs megegyezés). Magunk részéről a fent említett megoldást tartjuk a leginkább igazolhatónak. Ld.: Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993.

²³ Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy – gondoljunk Szűcs Jenő megállapítására! – a „normatív” nyelv mindvégig a magyar volt. Ráadásul a honfoglalást követően a magyar–török kétnyelvűség visszaszorulása miatt már egyre kevésbé számolhatunk a törökkel, mint közvetítő nyelvvél.

²⁴ A bizánci követ rendszerint „*tolmácsok és szolgák impozáns kíséretével indult el, útipoggyászában a meglátogatandó uralkodónak és minisztereinek szánt ajándékokkal, a baszileusz instrukcióival és megbízólevelével ellátva*”. Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, 311.

²⁵ Priskos rhétor *töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. Máriabesnyő, 2014. 7., 62. 14. sz. jegyzet.

menjetez el és űzzétez ki a besenyőket lakóhelyükről, és telepedjetez le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyetez császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalállak benneteket«, a türkök összes fejei egyhangúan felkiáltottak, hogy »mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.«²⁶ Igaz, hogy a korábbi esettel ellentétben a követ most nem egy előkelő bizánci nemes, hanem egy nem túl magas rangú klerikus volt (akiről semmi közelebbit sem tudunk), egyebekben azonban hasonlít a két helyzet egymásra. Most is a császár üzen a magyaroknak, akiknek az összes fejei (valószínűleg a törzsfők, illetve a törzsszövetségü vezetők) jelen vannak a találkozón, és nyilván ez alkalommal is tolmács segítségével értik meg egymást a felek. Olyannyira, hogy a követjelentés még a magyar vezetők válaszáat is szó szerint (valójában csak tartalmi idézet formájában) közli. Fölmerülhetne, hogy – legalábbis bizánci részről – maga Gabriel tolmácsolta a császár üzenetét. Ez azonban csak úgy lenne elképzelhető, ha Gabriel hosszabb időt töltött volna a magyarok között, ami elegendő volt a nyelvük elsajátításához – például térítőként. Ebben az időben azonban ennek nem volt realitása, valószínűbb inkább egy „hivatásos” bizánci tolmáccsal számolni. Továbbra is nyitott marad azonban a kérdés, hogy magyar részről kik vettek részt a fordításban az ilyen találkozók alkalmával.

Tovább árnyalja a kérdést a *De cerimoniis aulae Byzantinae* (*A bizánci udvar szertartásairól*) című, ugyancsak Bíborbanszületett Konstantin által összeállított munka, amely tartalmazza az idegen népek fejeihez intézett levelek formuláit. Ebben a következő olvasható: „*A türkök fejedelmeihez két solidus értékű aranybulla: »Konstantinos Romanos Krisztus-szerető római császároknak a türkök fejedelmeihez intézett levele.«*”²⁷ A bizánci császárok tehát diplomáciai levelezésben álltak a magyarok vezetőivel, ami nem eseti jellegű, hanem rendszeres volt. Megint csak Priskos rhétor leírásának a segítségével egészíthetjük ki szükségzavú forrásunk adatát. Ebből kiderül, hogy amikor II. Theodosios (401–450) kelet-római császár fogadta a hun követséget, Edekón, Attila udvari embere „*megérkezvén a császári palotába, átadta Attila levelét (...) A levelet fölolvasták a császárnak, majd ezt követően Edekón az Attila szóbeli üzenetét tolmácsoló Vigilasszal együtt távozott és más épületekbe ment, hogy Chrysaphiosszal a császár főminiszterével találkozzék*”.²⁸ Fordítva is így történtek a dolgok, mivel Priskos rhétor arról is beszámol, hogy amikor a császári követtel, Maximinosszal együtt bejutottak a hun uralkodóhoz, „*Attilát faszéken ülve találtuk. Mi a tróntól kissé távolabb álltunk, Maximinos közelebb ment, üdvözölte a barbárt s a császár levelét átadván előadta, hogy jó egészséget kíván a császár neki és hozzátartozóinak*”.²⁹ Nyilván hasonlóképpen zajlott le a ceremónia akkor is, amikor bizánci küldöttség érkezett a magyarok vezetőihez. A császár levelének felolvasása után a követek szóban is elmondták az uralkodó üzenetét. A leveleket és a szóban elhangzottakat természetesen le is kellett fordítani. Mindez nem ment volna, ha nem feltételezzük egy olyan csoportnak – legyen az bár kezdetleges állapotú és kicsinyke – a meglétét, amelynek a tagjai a magyar–bizánci, szóban vagy írásban történő diplomáciai érintkezések megfogalmazói, illetve tolmácsai voltak. A magyar fejedelmek helyzetét természetesen nem tekinthetjük azonosnak

²⁶ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 36–37.

²⁷ Uo. 34.

²⁸ Priskos rhétor *töredékei*, 7.

²⁹ Uo. 19.

Attiláéval, akinek számos írnok és tolmács állt a rendelkezésére, hogy leveleket szerkesszen és fordítson a diplomáciai tevékenység során. Közük akadtak olyanok is, akiket személyesen Aetius küldött a hun uralkodó szolgálatára. Ha magyar vonatkozásban ilyen fejlettnak mondható „kancelláriára” nem is gondolhatunk, egy szerényebb, fentebb említett, részben eseti jellegű csoport meglétét valószínűnek kell tartanunk.

A magyar–bizánci kapcsolatok korabeli történetében kiemelkedő eseménynek számított, amikor 948 körül magas rangú magyar küldöttség látogatott Konstantinápolyba. Maga Bíborbanszületett Konstantin császár így számol be a történekről: *„Tudni való, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és Karchájával.”*³⁰ Egy másik görög forrás, Ioannes Skylitzes szintén tudósít a látogatásról. Mint írja, a türkök *„szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színtelenül pusztították a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába.”*³¹ Termacsu a fejedelmi dinasztia tagja, Árpád dédunokája, míg Bulcsú a rangsorban harmadik törzsszövetségi tisztség, a karcha birtokosa volt. Személye azonban nem ettől olyan fontos, hanem azért, mert ő számított a legismertebb kalandozó vezérnek, nevétől visszhangoznak mind a nyugati, mind pedig a bizánci források. Sokak szerint ő volt a törzsszövetség legbefolyásosabb embere. Konstantinápolyi látogatásuk azonban az utókor számára nem elsősorban diplomáciai jelentősége miatt vált emlékezetessé, hanem azért, mert általános vélekedés szerint a DAI magyarokkal és kabarokkal foglalkozó fejezetei anyagának a nagy része az ő elbeszélésükből származik. Márpedig ez az elbeszélés felöleli a magyarok honfoglalás előtti történetét, a törzsszervezetet, a fejedelmi család genealógiáját is. Problémafelvetésünk szemszögéből az a legérdekesebb, hogy a látogatók által előadottakkal kapcsolatosan ismét napirendre kerül a tolmácsolás kérdése. Györffy György a következőképpen foglalt állást: *„Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a tolmács szláv ember volt. Ebből magyarázható, hogy a magyar úr 'törzsfő, herceg' szót részben a szláv vojavoda szóval adta vissza”,* bizonyos neveket pedig szlávos formában közölt.³² A forráshely jelentősége szempontunkból abban fogható meg, hogy legalább a feltételezés szintjén lehetővé teszi a tolmács személyének közelebbi meghatározását. Abban nincs semmi meglepő, hogy az illető szláv volt, mivel mind a magyar szállásterületeken, mind pedig Bizáncban sokan éltek, s közülük nyilván többnek is módjában állt, vagy éppen rákényszerült, hogy mind a görög, mind pedig a magyar nyelvet elsajátítsa.³³ Bár nem tudjuk megmondani, hogy az illető a magyarok vagy a bizánciak alkalmazásában állt-e, azt továbbra is valószínűnek tartjuk, hogy mind a két fél rendelkezett tolmácsokkal.

Nem sokkal ezen eseményt követően újabb magas rangú magyar vezető látogatott el Konstantinápolyba. Ioannes Skylitzes így számol be a történekről: *„Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy*

³⁰ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 49.

³¹ Uo. 85.

³² Györffy György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. *Archaeologiai Értesítő*, 97. (1970) 2. sz. 198.

³³ Györffy feltevését erősíti az a fentebb már említett folyamat, hogy a honfoglalást követően a két-nyelvűség gyakorlatilag megszűnt, s a török szerepét a szláv nyelvi befolyás vette át.

jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos [konstantinápolyi patriarcha – K. Z.] Turkia püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.” A szerző fontosnak tartja még megjegyezni, hogy Bulcsúval ellentétben – aki nem volt hű az általa felvett valláshoz és Bizáncot is újból megtámadta – Gyula megmaradt a hitében, s a keresztény foglyokat kiváltotta.³⁴ A Gyula egyébként, mint köztudott, nem a látogató eredeti neve, hanem megszemélyesült méltóságnév, ami azt jelzi, hogy viselője a nagyfejedelem utáni – hadifőnöki – rang birtokosa volt. Törzse minden valószínűség szerint Erdélyben helyezkedett el.³⁵ Gyula bizánci megkeresztelkedése új szakaszt jelentett az államalapítás előtti magyar–bizánci kapcsolatok történetében. Részben azért, mert ő volt az első magyar előkelő, aki nem egyszerűen csak felvette a kereszténységet, hanem igyekezett azt a saját törzsi területén elterjeszteni és a – görög – egyházszerkezetet meghonosítani. Ez viszont fordulatot hozott a bizánci–magyar érintkezések bennünket leginkább érdeklő vonatkozásában is. Hierotheos ugyanis kifejezetten térítési céllal érkezett „Turkiába” (vagyis a Gyula fennhatósága alatt álló területre); e tevékenység pedig csak úgy lehetett eredményes, ha a megtérésre felszólító üzenet mindenkihez eljut a saját nyelvén. Más szóval olyan (nagy számú) tolmácsra volt szükség, akik a papok mondanóját az egyszerű emberek számára is érthető módon, az általuk beszélt nyelven, azaz magyarul tudták közvetíteni. Kikre gondolhatunk? Két csoportról lehet szó leginkább. Az elsőbe azok a görög nyelvű foglyok tartoznak, akik rabságuk idején megtanultak magyarul, s most már szabadon segíthettek az ighirdetésben. A másik csoportot a keresztény szlávok alkották, akik a magyar fennhatóság alatt elsajátították ezt a nyelvet, de megtartották vallásukat. Az idegennyelv-tudás iránti szükségletben tehát megjelenik (mint látni fogjuk nem először) az „elit” nyelvismeret mellett (amelyre azért továbbra is szükség volt), a „tömegigényeket” kielégítő nyelvtudás iránti igény. Ez utóbbi nem kívánt olyan magas ismereteket és műveltséget, mint a felső szintű diplomáciai érintkezések lebonyolítását lehetővé tevő tolmácsok, fordítók esetében, így kielégíteni is könnyebben lehetett ezt a fajta igényt. Mindazonáltal nem ez volt az első alkalom, amikor magyar részről alacsonyabb szintű, de több embert érintő idegennyelv-tudásra volt szükség. Erre vonatkozóan leginkább a kalandozások történetéből tudunk példákat felhozni. Mielőtt azonban ezt megtennénk, a bizánci „kapcsolatból” levonható tanulságokra fordítjuk a figyelmünket.

A bizánci források, mint láttuk, elsősorban a diplomáciai érintkezések kapcsán őriztek meg a nyelvismeret szempontjából is felhasználható adatokat. Reményeink szerint sikerült valószínűsíteni, hogy a magyarok is rendelkeztek olyan emberekkel, akik magas szintű nyelvtudásuk, megfelelő műveltségük és ismereteik révén alkalmasak voltak a diplomáciai kapcsolatokkal járó tolmácsolási és talán írnokei feladatok elvégzésére. Arra a kérdésre, hogy ezek az emberek kik közül kerültek ki, nem könnyű válaszolni. Feleletünk kialakításához megint csak feltételezésekre és a már ismerős analógiára vagyunk utalva. Célszerűnek tűnik, ha elsőként azt próbáljuk meghatározni, hogy feltehetőleg melyik társadalmi csoportból nem származhattak. Ez pedig nem más, mint a foglyok csoportja (legalábbis e csoport nagy többsége), akiket tömegével ejtettek hadjárataik alkalmával a magyarok. Ők többnyire (ha nem is kizárólag) egyszerű, alacsonyabb társadalmi rétegekből származtak, akiket uraik rabszolgaként kezeltek, s nem kvalifikált feladatokat, hanem alantasabb tevő-

³⁴ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 85–86.

³⁵ *gyula* és *Gyula* szócikkek. In: KMTL, 245. (Márton A., Tóth S. László., Szegfű L., munkái)

kenységeket végeztek velük. Megerősíti ezt Priskos rhétor is, aki egy helyütt megjegyzi, hogy a hunok között nem könnyű „olyat találni, aki görög nyelven beszél, kivéve azokat, akiket hadifogolyként hoztak Thrákiából és a tengermelléki Illyriából. Ez utóbbiakat viszont bárki megismerheti szakadozott ruháikról és mocskos hajukról (hiszen balsorsra jutottak)”.³⁶ Ezzel szemben találkozott olyan göröggel, aki tehetős emberként esett a hunok fogságába, de oly hasznos katonai szolgálatokat tett gazdájának, a hun előkelők közé tartozó Onégésiosnak, hogy „szabadságot nyert jutalmul. Barbár nőt vett feleségül, már gyermekei is vannak, egyébként állandó vendég Onégésios asztalánál s jelenlegi életét jobbnak tartja az előbbinél.”³⁷ Ez a példa már átvezet minket a renegátok közé, akik akár fogolyként, akár önként kerültek a hunok (később a magyarok) közé, saját elhatározásukból maradtak, s magas társadalmi státuszba kerültek. Közülük kerülhettek ki azok, akik alkalmassak voltak a diplomáciával kapcsolatos nyelvi feladatok megfelelő szintű ellátására. Itt már megfogható a motiváció kérdése is, esetükben nyilván a szabadság, illetve a társadalmi emelkedés és a meggazdagodás reménye jelentette a hajtóerőt a nyelvtudás és az ezzel összefüggő ismeretek elsajátítására. (Nem árt azonban megjegyezni, hogy ők a foglyok elenyésző kisebbségét teheték csak ki.) A másik lehetséges származási közeget a kezesek jelentik. Bevett szokás volt (nemcsak a magyaroknál), hogy a szerződés vagy békekötés megtartásának a biztosítására kezeseket adtak a másik félnek. Így történt ez a fentebb már tárgyalt, Niketas Skleros és a magyar vezetők között megkötött szerződés estében is. Forrásunk említi egy 943. évi bizánci magyar betörést is, amelynek békeszerződés vetett véget: „*Theophanes patrikios parakoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s előkelő kezeseket kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.*”³⁸ A kezesek, ha hosszabb ideig tartózkodtak az idegen területen, megtanulhatták annyira a nyelvet, hogy alkalmassá váltak diplomáciai-nyelvi feladatok ellátására. A nyelvismeret megszerzésének az oka ebben az esetben elég egyértelmű, ellentétben a motiváció kérdésével. A kezesesség nem önkéntes választás eredménye volt; ha esetleg mégis, elsősorban nem a nyelvtanulási vágya készítette az ezt vállalókat. Akár utasításra, akár önkéntes alapon vált valaki kezesé, nemcsak a nyelvtanulási lehetősége nyílt meg előtte, hanem olyan új ismeretek megszerzése is módjában állt, amelyeket azután a későbbiekben is hasznosíthatott. Míg a renegátoknál a nyelvtudás és az ahhoz kapcsolódó ismeretek pozitív irányban változtattak az egyén sorsán és helyzetén, addig a kezesek esetében – főleg ha előkelőbb származásúak voltak – ez nem ennyire egyértelmű. Az ő esetükben talán nem volt olyan látványos a helyzetük javulása, annyit azonban joggal föltételezhetünk, hogy azáltal, hogy nyelvismeretre és személyes ismeretségekre (ma úgy mondanánk: „kapcsolati tőkére”) tettek szert, csak jótékony hatást gyakoroltak hatalmi helyzetükre. Meg kell jegyezni, hogy a renegátok, illetve a kezesek között volt egy nem elhanyagolható különbség: míg az előbbieknél számára a magyar jelentette az elsajátítandó idegen nyelvet, addig az utóbbiak esetében ez pont fordítva volt. Nekik, magyar nyelvűek lévén, egy másik nyelvet (adott esetben a görögöt) kellett megtanulniuk.

Felvetődhet még, hogy a magyart és idegen nyelvet is ismerő kereskedők közül is kerültek ki olyanok, akik részt vettek az ilyen eseményeken. Ez azonban inkább csak elvi lehetőség, mivel a jövő-menő, üzletelő emberek hűségében vagy titoktartásában nem lehetett

³⁶ Priskos rhétor *töredékei*, 31–33.

³⁷ Uo. 33.

³⁸ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 61–62.

megbízni, ráadásul mobilis életmódjuk miatt könnyen lehetséges, hogy éppen akkor nem álltak rendelkezésre, amikor szükség lett volna rájuk. Mindazonáltal nem lehet teljesen kizárni, hogy *ad hoc* jelleggel az ő szolgálatukat is igénybe vették a magyarok.

Arra a kérdésfelvetésünkre, hogy a nyelvismerettel összefüggő tevékenységeket lehet-e a korabeli értelemben vett szakmának tekinteni, és hogy az ezt végzőknek milyen volt (volt-e) társadalmi presztízse, nem könnyű a válasz. Legfőképpen azért, mert a *szakma* fogalmának mai (jogi, köznyelvi stb.) meghatározásai és értelmezései ellentmondók és szerteágazók. A múltba való automatikus visszavetítésük már csak ezért sem lehetséges vaskos anakronizmus nélkül.³⁹ Következtéseink tehát jó esetben is egy majdani történeti definíció elemeinek a kialakításához járulhatnak hozzá. A magyar törzsszövetségi vezetés körül legkésőbb a 10. századra feltehetően kialakult egy olyan csoport (valószínűleg nem túl nagyszámú), amelynek tagjai speciális, a magas szintű diplomáciához kapcsolódó tevékenységet láttak el: tolmácsoltak, leveleket fordítottak, esetenként szerkesztettek; ha elég magas rangúak voltak, még a politikai döntések előkészítésében is lehetett némi szavuk. Ez a tevékenység speciális és többretű ismereteket követelt meg, amelyeket e csoport tagjainak el kellett sajátítaniuk. Ebből a szempontból tehát – kellő megszorítással – nevezhetjük őket *szakembereknek*. Ugyanakkor – bár bizonyítani nem tudjuk, csak következtethetünk rá – többségük nem ezt a tevékenységet üzte „főfoglalkozásként”, alkalmanként (amikor szükség volt rá) tették csak az ilyen jellegű dolgukat. Ezeknek az embereknek a laza csoportját nem vethetjük tehát egybe Attila kancelláriájával, legfeljebb egy ilyenféle intézmény távoli, kezdetleges csíráját láthatjuk benne. A nyelvismerettel összefüggő tevékenységüket pedig – főleg a tolmácsolást – szintén csak erős megszorítással, az előzmények szintjén tarthatjuk *szakmának*. Ami a társadalmi presztízst illeti, ezt is érintettük már. Ezek az emberek többnyire sorsuk jobbra fordulását, társadalmi emelkedést könyvelhettek el „szakmájuknak” köszönhetően. A nyelvtudással kapcsolatos ismeretek megszerzése tehát – ezen a szinten – kifizetődőnek mondható. Volt azonban egy másik, kevésbé fényes szintje is a nyelvtudással kapcsolatos tevékenységeknek, erről a következő fejezetben lesz szó.

4. Kalandozások. Sankt Gallen nyelvi tanulságai

Kalandozó hadjáratoknak nevezett portyákat már a honfoglalás előtt is folytattak a magyarok. A Kárpát-medencében való megtelepedést követően hamar megindultak a távolabb fekvő nyugat-, illetve dél-európai területek ellen is a katonai akciók, páni félelmet keltve a lakosság körében. Ezekről számos feljegyzés maradt fenn, amelyek esetenként a nyelvismerettel kapcsolatos adatokat is megőriztek.⁴⁰ Érthető, hogy ezek az információk a fentebb tárgyaltaktól eltérően az idegennyelv-használatnak egy jóval hétköznapibb, sőt durvább szintjére, illetve körülményeire vetnek fényt. Az adott terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy a kalandozásokra vonatkozó minden forrást aprólékosan számba vegyünk, de

³⁹ A terminológiai, fogalmi problémákkal kapcsolatban ld.: Kordé Zoltán: *A felnőtt- és szakképzés történetének kutatása: Elméleti és módszertani kérdések*. Közép-Európai Közlemények, 25. (2014/2.) 242–250.

⁴⁰ A kalandozásokról néhány átfogó jellegű munka: Gina Fasoli: *Le incursioni ungarie in Europe nel secolo X*. Firenze, 1945.; Lucien Musset: *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles)*. Paris, 1971. 277–281.; Kristó: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 229–392; Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 518–551.

szerencsére erre nincs is szükség, mivel van olyan kútfőnk, amelyik lényegében minden, számunkra érdekes kérdésre választ ad.

A Sankt Gallen-i kaland néven elhíresült történet lejegyzője Ekkehard volt, aki főleg szóbeli hagyományok alapján írta meg munkáját.⁴¹ 926-ban a magyarok betörték a mai Svájc területén található Sankt Gallen-i kolostorba, amelyet jövetelük hírére a szerzetesek elhagytak, csak az együgyű Heribald barát maradt ott. Amikor a magyarok berontottak a monostorba, „*a tisztek tolmácsok közreműködésével kikérdezték (per interpretis interrogantes), s mikor belátták, hogy együgyű szörnyszülöttel állnak szemben*”, nem bántották.⁴² Sőt, amikor az egyik magyar fel akarta törni a kolostor boroshordóit, Heribald megkérte, hogy ezt ne tegye, mert akkor a barátoknak nem lesz majd mit inniuk. A magyar vitéz tolmács segítségével megérte a kérést, nevetve engedett neki. A lakomán és az azt követő borozáson részt vett Heribald és egy foglyul ejtett klerikus is. A bortól felhevülve a magyarok „*valamennyien félelmetesen kiáltoztak isteneikhez*” és erre kényszerítették a klerikust és Heribaldot is. „*A klerikus, jól ismervén nyelvüket (clericus autem linguae bene eorum sciolus) – ezért hagyták ugyanis életben –, hangosan velük kiabált*”.⁴³ Miután érkezettnek látta az időt, a magyarok vezérei elé borult, hogy szabadságáért könyörögjön, azok azonban a kérésen feldühödve, embereikkel meg akarták öletni. Életét csak az mentette meg, hogy a magyarok ekkor kaptak hírt az ellenség közelségéről, s sietve távoztak ott hagyván a klerikust és az együgyű barátot.

A Sankt Gallen-i kalandból nyerhető információk több szempontból is kiegészítik és árnyalják a nyelvtudással kapcsolatos eddigi ismereteinket. Ami az idegen nyelv – jelen esetben a magyar – elsajátításának az okát, illetve motivációját illeti, ez ebben az esetben egyértelműen meghatározható: a kényszer. A tolmácsok ugyanis a kalandozások során foglyul ejtett emberek közül kerültek ki, akik rabságuk során elsajátították a magyar nyelvet, így képesek voltak közvetíteni a portyázások során az idegen nyelvű lakosság és a támadók között. E nyelvi közvetítés alapvető célja nyilván nem a lerohant lakossággal való barátkozás volt, hanem a magyarok számára fontos információknak (útbaigazítás, értékes vagyontárgyak holléte, ellenség tartózkodási helye stb.) a megszerzése. Tevékenységük ellenére ezek az emberek a társadalmi ranglétra legalján álltak (gondoljunk Priskos rhétor leírásában a hunok által ejtett görög nyelvű foglyokra!). Egyrészt, mert tolmácsként is csak rabok maradtak, másrészt sokan voltak, könnyű volt őket pótolni, így nem sokra becsülték őket. Elég arra utalni, hogy Heribald társát, a klerikust csak a véletlen mentette meg a haláltól, miután a szabadságáért merészelt könyörögni. Ami az egyéni sors alakulását illeti, ezeknek az embereknek az élete eleve balszerencsés fordulatot vett, amikor fogságba estek. A nyelvtudás (jelen esetben a magyar) megszerzése csak ezután lépett a sorsformáló tényezők közé. Voltak, akik a jó nyelvismeretüknek köszönhették, hogy életben hagyták őket, miként a fent említett klerikus is (bár, mint láttuk, ő az alkalmatlan időben előadott szabadságkérelemmel majdnem eljátszotta a szerencséjét). Kétségtelen, hogy a nyelvtudásnak köszönhető életben maradás a kevésbé rosszat jelentette a szerencsések számára. (Természetesen azért nem szabad arra gondolni, hogy mindenkit megöltek, aki nem beszélt megfelelő szinten magyarul.) Ugyanakkor a tolmácsválasztás csak a többi fogoly sorsához képest biz-

⁴¹ Albinus Franciscus Gombos: *Fontium historiae Hungaricae*. I. Budapestini, 1931. 448–451. Magyar fordítása: HKÍF, 246–257.

⁴² Uo. 449.; HKÍF, 248.

⁴³ Uo. 450.; HKÍF, 250.

tosított esetleg némi előnyt, az egyén helyzete a korábbi életéhez képest – többnyire – rosszabbá vált.

Még inkább szembetűnő ez, ha az ebbe a rétegbe tartozó tolmácsok sorsát összevetjük a magas szintű diplomácia területén tevékenykedő társaikkal. Az utóbbiak gyakran anyagi gyarapodásnak, társadalmi-politikai emelkedésnek örvendhettek. Ezzel szemben a rab-tolmácsok egyéni sorsában a nyelvismeret nem járt számottevő javulással. Nem egyértelmű (ebben az esetben sem) annak megítélése, hogy az ilyen féle tolmácsolás tekinthető-e korabeli értelemben vett szakmának. Tény, hogy ez a tevékenység szintén sajátos ismereteket (nyelvismeretet) kívánt – igaz, ezek az ismeretek jóval alacsonyabb szintűek voltak, mint a diplomáciai síkon mozgó csoport esetében, s elsajátításuknak is más motivációi és körülményei voltak. Az is igaz viszont, hogy bármilyen alantas helyzetben voltak is ezek az emberek, hasonló foglalkozásuk révén különböztek rabtársaiktól, s ismereteik révén olyan munkát végeztek, amelyet mások nem lettek volna képesek megcsinálni. Mindezek alapján hasonlóképpen vélekedhetünk, mint a korábbi esetben. Az ilyen jellegű tolmácsolást olyan tevékenységnek tekinthetjük, amelyben megvoltak ugyan a tágabb értelemben vett szakma bizonyos elemei (pl. speciális ismeret), mások viszont hiányoztak, így ebben az esetben is legfeljebb csíra állapotban levő szakmai előzményről beszélhetünk.

Még egy kérdésre ki kell térnünk e témakör kapcsán: jogos-e a magyarok és az idegennyelv-ismeret keretén belül tárgyalni a külföldi foglyokból tolmácsá válók esetét? A válasz: igen. Mégpedig azért, mert számukra ugyan a magyar volt eredetileg az idegen nyelv, amit el kellett sajátítaniuk, de erre azért kényszerültek, mert a magyarok csak így tudták kielégíteni az idegennyelv-ismeret iránti igényüket; ezt „belső” forrásból nem lettek volna képesek megtenni. Így – némileg speciális módon – a külföldiek kétnyelvűvé tételével pótolták a „hazai” nyelvtudás hiányát.

5. Összegzés

A 9–10. századi magyarság és az idegennyelv-tudás témakörével kapcsolatos vizsgálataink eredményeképpen megállapítottuk, hogy a magyarság ebben az időszakban jól ismerte a magyar nyelv →← idegen nyelv megkülönböztetést, s az idegennyelv-ismerethez kapcsolódó tevékenységeket is. A nyelvismeretnek három fő szintjét, illetve formáját tudjuk rekonstruálni. Ezek – legalábbis részben – időbeni átfedést mutatnak, vagyis volt olyan időszak, amikor mind a három együtt létezett, ezzel együtt azonban jelentős különbségek vannak közöttük. Az első és ismereteink szerint legrégebbi szintet a kétnyelvűség jelenti, amikor a magyar népesség jelentős része anyanyelvén kívül valamilyen steppei török nyelven is beszélt. A kétnyelvűség egy nagyarányú gazdasági-politikai-kulturális átalakulás kísérőjelensége volt, amelynek eredményeképpen a finnugor nyelvű magyarság törökös szervezettű, kultúrájú és megjelenésű néppé vált – anélkül, hogy eredeti nyelvét felcserélte volna. E folyamat eredményeképpen a magyarság többek között egy sor új ismeretre tett szert, számos mesterséget, illetve tevékenységet ismert meg, köztük a nyelvismerettel összefüggő tolmácsolást is. Az idegennyelv-ismeret egyéni sorsokra gyakorolt hatását csak általánosságban és a feltevések szintjén tudjuk ebben az esetben megismerni.

Nem így a nyelvi ismeretek másik szintjét, a diplomáciait illetően. Ennek viszonyait és részben a történetét főleg a bizánci források és analógiák alapján ismerhetjük meg. Ezek

alapján feltételezhetjük, hogy a magyar fejedelmi (törzsszövetségi?) környezetben kialakult egy kezdetleges, laza csoportosulás, amely a viszonyokhoz képest jól képzett, magas szintű nyelvtudással rendelkező, tolmácsokból állt, akik esetenként írno ki tevékenységet is végezhettek. Ezeknek az embereknek a többsége nem ezt a tevékenységet tekintette fő foglalkozásának. Egyéb tényezőket is figyelembe véve el lehet mondani, hogy a nyelvismerettel összefüggő tevékenységek, illetve maga a csoport ezen a szinten (bizonyos elemeket leszámítva) nem tesznek eleget a *szakma* vagy *kancellária* (mint a tevékenységhez kapcsolódó intézmény) fogalmak kritériumainak. Legfeljebb tehát ezek távoli előzményeinek foghatók fel. Azok azonban, akik ebbe a körbe bekerültek, és ott meg is maradtak, általában egyéni sorsuk, társadalmi helyzetük jelentős emelkedésével számolhattak.

A harmadik – és legalacsonyabb – szintet a kalandozások során ejtett foglyok közül kikerülő tolmácsok jelentették. Az ő helyzetük, mint láttuk, nem volt irigylésre méltó: nem sokban különböztek rabtársaiktól, annál inkább az előbb említett csoport tagjaitól. Egyéni sorsukban a tolmácskodás csak csekély előnyökkel járt, igazából a kényszer volt a legfőbb uruk. Az ő példájuk is arra mutat, hogy a tolmácsolás ezen a szinten sem vált a szó szoros értelmében vett foglalkozássá, szakmává, ebben az esetben is csak távoli előzményről beszélhetünk.

Mindezzel együtt elmondhatjuk, hogy az idegennyelv-tudás 9–10. századi elődeink életében is fontos szerepet játszott. A magyarság a honfoglalás előtt, illetve azt követően, a kalandozások időszakában olyan – köztük az idegennyelv-tudással kapcsolatos – ismeretek birtokába jutott, amelyek a kereszténység felvételét és az államalapítást követően sem mentek veszendőbe, sőt számos esetben alapjává váltak további ismeretek megszerzésének. Ezt példázzák Tarnai Andor szavai is, aki az államalapítás körüli időszak vonatkozásában arról ír, hogy a fordítói tevékenységet „mindennaposnak vehetjük, és több fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik a tolmácsolás, az idegen, főleg latin előbeszéd szóbeli magyarázata.” A másik a többnyire latin nyelvű iratok magyarra való átültetése. A tolmácsolást „egészen általánosnak tekinthetjük, de minthogy írásba nem foglaltatott, nyomtalanul eltűnt”.⁴⁴ Láttuk, hogy a tolmácsolás 9–10. századi előzményei megfoghatók és megismerhetők a hiányos forrásadottságok ellenére is. Szerencsés esetekben (ld. pl. Gabriel klerikus követjárását vagy a Sankt-Gallen-i kalandot) a tolmácsolás tartalmi idézet formájában maradt fenn, így nem igaz, hogy nyomtalanul eltűnt volna. Úgy véljük tehát, hogy a 9–10. századi idegennyelv-tudással kapcsolatos vizsgálatok hozzájárulhatnak a későbbi viszonyok jobb megismeréséhez is.⁴⁵

⁴⁴ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdi”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984. 23.

⁴⁵ Az ezredforduló körüli nyelvismerettel kapcsolatos viszonyokra bő külföldi kitekintéssel ld.: Halmágyi Miklós: *Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Szeged, 2014. 11. századi uralkodóink nyelvtudására: Kordé Zoltán: *XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről*. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 2018. 271–278.

Summary
Knowledge of Foreign Languages Among 9–10th Century Hungarians

This study seeks to investigate what role the knowledge of foreign languages played in the circles of IX–Xth century Hungarians and how it affected the career and fate of individuals. First of all the author comes to the conclusion that, according to the information preserved in the sources, there is no anachronistic difference between the contemporary and present-day ideas of a foreign language and that of the adjoining principles (knowledge of language, interpretation, etc.), therefore research into this theme can be accomplished according to the rules of historical scholarship. Examination of pre-conquest Turkish loanwords proves that the Hungarians obtained these very important words thanks to a certain level of bilingualism, which affected a rather wide layer of the population. Due to the knowledge of Turkish language the Hungarians gained expertise and got to know new procedures and crafts. Besides, the direct relation between the knowledge of languages and the acquisition of new skills can be proved even in this early period. Hereinafter the author of the study illustrates the possibilities of the acquisition of foreign languages with Byzantine sources and examples dating from the conquest period. He also describes the evolution of interpretation skills in this age, while providing specific examples how knowledge of foreign languages affected the fate of individuals. According to the conclusion of the paper, research into contemporary knowledge of foreign languages proves that skills, ideas related to this field had already existed among Hungarians during the IX–Xth centuries (i. e. before the establishment of the Christian state) but these just can be interpreted as distant antecedents of present-day forms. However, their study supports a better understanding of their future development.